

החלק הראשון - פרק [האיגרת אל התלמיד] 1

כאשר עמדת לפני, תלמידי היקר ר' יוסף ש"צ ב"ר יהודה נ"ע, בבואך מקצווי הארץ לקרוא עמי, רב ערכך בעיני מפני רוב שקידתך בלימודים ומפני התשוקה הגדולה לעניינים העיוניים אשר מצאתי בשיריך. זאת מאז הגיעוני איגרותיך ומחברותיך 5 מאלכסנדריה, בטרם בחנתי את תפישתך. אז אמרתי: שמה תשוקתו גדולה מהשגתו. אך כאשר קראת עמי מה שקראת בחוכמת התכונה 7 - וקודם לכן במתמטיקה כהכנה הכרחית לך - גברה שמחתי בך בשל האיכות המשובחת של דעתך 8 ומהירות תפישתך. ראיתי את גודל תשוקתך אל המתמטיקה. לכן הנחתי לך להתאמן בה מתוך שידעתי למה אתה עתיד להגיע. וכאשר קראת עמי מה שקראת מתורת ההיגיון 10, תליתי בך תקוות וראיתיך ראוי לגלות לך את סודות ספרי הנבואה כדי שתדע מהם מה שראוי לשלמים לדעת. החילותי אפוא לרמוז לך רמזים ולסמן לך סימנים, והנה ראיתיך מבקש ממני להוסיף. תבעת ממני שאבאר לך דברים מן העניינים האלוהיים ושאוודיע לך את כוונותיהם של ה"מדברים" 11 בשאלות אלה, ואם דרכים אלה מופתיות 12, ואם לאו לאיזה מקצוע הן שייכות 13.

ראיתי שלמדת מקצת מדברים אלה מפי זולתי, ואתה נבון, מוכה תדהמה, ונפשך הנאצלת תובעת ממך למצא דברי חפץ [קהלת י"ב, 10] 14. לכן התמדת להרחיקך מזאת ולצוות עליך ללמוד את הדברים כסדרם, מתוך שהתכוונתי שתתברר לך האמת בדרכיה, ולא שהוודאות תאדע במקרה. במשך כל היותך עמדי, כל אימת שהוזכר פסוק או ביטוי מביטויי החכמים שיש בו הערה על משמעות חריגה 15, לא נמנעתי מלהסביר לך זאת. כאשר גזר האל שניפרד ופנית לאשר פנית, עוררו בי הפגישות ההן החלטה, שהיתה רפויה קודם לכן, והיעדרותך הניעתני לחבר ספר זה. חיברתי אותו לך ולשכמותך והם מועטים. עשיתי פרקים פרקים, וכל שנכתב מהם ישיגך בזה אחר זה באשר אתה ושלום לך 16.

החלק הראשון - פרק [האיגרת אל התלמיד] – הערות שוליים

*לאיגרת אל התלמיד ולפתיחה ראו פרנק ד., סילוק המבוכה, עמ' 130-133 ועמ' 134.

1. תרגום עברי של איגרת זאת, פרי עטו של מורי המנוח פרופסור דוד צבי בנעט ז"ל, הופיע בספרו רמב"ם, איגרות, מהד' בנעט, עמ' 7-9. בעמ' 6-7 שם, הקדים בנעט הקדמה לאיגרת זו. וראו רמב"ם, איגרות, מהד' שילת, א', עמ' רמו-רנג. בנעט, שם, מביא איגרת עברית המיוחסת אף היא לרמב"ם, כשלוחה לר' יוסף בן יהודה. האיגרת מודפסת בעמ' 12-16, והקדים לה בנעט הקדמה בעמ' 9-11. הרב יצחק שילת, בספרו רמב"ם, איגרות, מהד' שילת, ב', עמ' תרסד-תרסז הוציא לאור אף הוא אותה איגרת עברית (על-פי שני כתבי-יד שלה). בהקדמתו, שם, עמ' תרסב-תרסד, הוא מטיל ספק חמור באמיתות ייחוסה של האיגרת העברית לרמב"ם, ועל-כן כלל אותה בין האיגרות המסופקות.

2. שמרך צורך.

3. נ"ע = "נוחו עדן". - הפנייה היא אל יוסף בן יהודה אבן שמעון. ראו עליו באנציקלופדיה העברית, כרך יט, טורים 676-677 (א' אשתור) והספרות המובאת שם. וכן רמב"ם, איגרות, מהד' בנעט, עמ' 1; אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 14, עמ' 1403-1404 (א' אשתור). וראו עברי, השפעות, עמ' 141 ובהערה 10 (בעמ' 153).

4. דרך לימוד מקובלת באותם ימים היתה שהתלמיד קורא ספר מספרי היסוד בנוכחות המורה, והמורה מפסיקו מפעם לפעם ומעיר הערותיו. בנעט (רמב"ם, איגרות, מהד' בנעט), מתרגם: "ללמוד מפ". פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, במכתבו הנ"ל (בהערה לפסוק הפתיח לספר), מעדיף לתרגם: "למדת אצל". הוא כבר העיר על ביטוי זה ותרגומו במאמרו פרידמן מ"ע, רשימות, עמ' 563 והערה 177, והשוו שם, עמ' 523, שורה 4 מתחתית הטקסט. אפשר לתרגם גם: "לקרוא בהדרכת".

5. מחברות - מקאמאת, סיפורים משעשעים בפרוזה מחורזת. סוג ספרותי זה היה נפוץ בספרות הערבית בעיקר במאות העשירית עד השתים-עשרה לספה"נ. משם התקבל בספרות העברית, בה מפורסמים בעיקר תחכמוני לר' יהודה אלחריזי (נפטר 1235) ומחברות עמנואל לעמנואל הרומי (נפטר לאחר 1328). ראו הברמן, פיוט, עמ' 194-196, 201-207.

6. תפישתך (בתרגום א"ת: "ציורך") - יכולתך ליצור מושגים מופשטים. בערבית מופיע כאן הביטוי תצור ("ציור"). ביטוי זה משמש בפילוסופיה של אלפאראבי ואבן סינא (על אלפאראבי ראו להלן, הערה 89 לפרק ע"ג מחלק זה; על אבן סינא ראו גריפל, סובלנות, עמ' 248-251) מונח ל"השגת המהויות כשהן לעצמן", לעומת ה"אימות" (תצדיק) שהוא קביעה, הוצאת משפט, על המהויות האלה. השוו ון אס, הכרה, עמ' 95-113; וולפסון, מחקרים, ח"א, עמ' 478-492, והספרות שאליה רומזים ספרים אלה. נראה שבמורה נבוכים המונח תצור מציין בעיקר את היכולת להשיג מושגים השגה מופשטת ולציירם (לתארם) בשכל. השוו עברי, הנחות, עמ' 87-88.

7. תכונה - אסטרונומיה, המדע החוקר את הכוכבים ויתר גרמי השמים.

8. ד'הנך (your mind). הרמב"ם עצמו משתמש במלה "דעת" בהוראה זו במשנה תורה, ספר המדע, הלכות עבודה זרה, פרק א', הלכה ג.

9. "מתוך שידעתי למה אתה עתיד להגיע" - בנעט (רמב"ם, איגרות, מהד' בנעט): "כלומר, שלא תסתפק במדעים אלו אלא לבסוף תשים עיקר מגמתך המטפיסיקה, שהיא המדע העליון". לפי קצת כתבי-יד: "מתוך שידעתי את (מעלת) שלמותך". ומכאן מסתבר תרגומו של אלחריזי: "את שלמות שכלך".

10. השוו שטרן, לשון, עמ' 226.

11. מדברים - מתכלמון, התיאולוגים המוסלמים. הכינוי "מדברים" הוא תרגום מילולי מן הכינוי הערבי שלהם מתכלמון. הם נקראו כך מכיוון שעסקו ב"כלאם". מלה זו, שפירושה המילולי "דיבור", מציינת את העיסוק בשאלות תיאולוגיות בכלי השכל. זאת, היות שהמלה היוונית לוגוס מציינת הן "שכל" והן "דיבור". תחילתם במעתזלה, תנועה שנחלצה להגנת האסלאם מפני הפולמוס של שאר דתות המזרח התיכון. הם ניסחו למטרה זו מערכת של עיקרי אמונה ושל ראיות להגנה על עיקרים אלה. שיטתם, הכלאם ("דיבור"), עוררה התנגדות בממסד המוסלמי הדתי. התנגדות זו הביאה להיווצרות תנועת הכלאם של האשעריה' שהתפלמסו נגד המעתזלה והגנו על עמדות קרובות יותר לאלו של הממסד המוסלמי האורתודוקסי. זרם זה, הקרוי על שמו של אבו אלחסן אלאשערי (מת 940 לספה"ג. ראו עליו להלן הערה 31 לח"ג, פרק י"ז), נוצר מתוך התנגדות לעמדותיהם של התיאולוגים המעתזליים. כבר לפני כן נמצאו הוגים שהציגו עמדות שונות מעמדות המעתזלה, ואף מנוגדות להן. כמאתיים שנים לאחר מכן התגבש מתוך אסכולה זאת אחד הזרמים המרכזיים בתיאולוגיה האורתודוקסית של האסלאם הסוני. הרמב"ם מתייחס אל תנועות אלה בהרחבה להלן, ח"א, פרקים ע"א, ע"ג-ע"ו (על האשעריה ראו בעיקר פרק ע"א, ליד ההפניה להערה 13, והערה 29). השווה הערות לאותם פרקים. השווה גם להלן, ח"א, פרק נ"ו; פרק נ"ח, ושם, הערה 1; הערה 8 לפרק נ"ו; הערה 19 לפרק נ"א; הערות 13-14, 24, 31 לפרק נ"ג; הערה 3 לפרק ס"ה; תחילת פרק ס"ט וסיומו; פרק ע"ג.

המעתזלה השפיעו על כמה מן ההוגים היהודים בימי-הביניים ובמיוחד מקרב הקראים, וראו אנציקלופדיה עברית, כרך כ', טורים 807-809; "כלאם" (מ' שורץ): שם, כרך כד, טורים 66-67; "מעתזלה" (ח' בן-שמאי); שם, כרך ז', טור 434; "אלאשערי" (משה גושן-גוטשטיין ומאיר פלסנר); ראו האנציקלופדיה של האסלאם, מהדורה חדשה, כרך 3, עמ' 1143-1144 (L. Gardet); שם, כרך 7, עמ' 783-793 (D. Gimaret); פינס, מתכלם; אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 10, טורים 701-703 "כלאם" (אליעזר ברמן); פינס, אטומים (תרגום אנגלי: פינס, מחקרים); וולפסון, כלאם; נדר, מעתזלה; וט, הגות; וט, בחירה; פרנק ר., מטפיסיקה; גארדה-קנואתי; גימארה, אשערי. והשווה במפתח העניינים, ערך "מעתזלה".

12. מופתיות - ברהאניה, דהיינו, "אפודיקטיות", "דמונסטרטיביות", כלומר, הוכחות מדעיות קפדניות המבוססות על הנחות הכרחיות והבנויות כהלכה, ואשר על כן מסקנותיהן הכרחיות. ראו אריסטו, אנליטיקה הראשונה, ובעיקר ספר א', פרק 2, וכן שם, 70-18, ופרק 6, 74-13. במסורת האריסטוטלית נחשבה הדמונסטרציה לסוג המעולה והמדויק ביותר של הוכחות. ראו אנציקלופדיה של האסלאם, מהדורה חדשה, עמ' 1326-1327, ערך (Burhan (L. Gardet). התיבונים נהגו לתרגם ברהאן ("דמונסטרציה") במלה "מופת". ראו רמב"ם (מיוחס לו), מלות ההגיון, עמ' 49-50 (חיים דוידסון הטיל ספק חמור באמיתות ייחוסו של "מלות ההגיון" לרמב"ם בעמ' 118-125 ממאמרו: דוידסון, אותנטיות); וולפסון, קרשקש, עמ' 526, הערה 9. אלג'רג'אני, תעריפאת, עמ' 45, מגדיר: "ברהאן הוא ההיקש המחובר מקביעות ודאיות בין אם הן מתחילה, והן הקביעות ההכרחיות, או שהן באמצעי והן הקביעות העיוניות...". בתרגומי זה השתדלתי לתרגם בכל מקום שנאמר במקור ברהאן (וכן הפעל

ברהן) "הוכחה מופתית". זאת אף-על-פי שעלה בלבי ספק אם הוכחותיו של הרמב"ם אכן דמונסטרטיביות, כפי שאריסטו מגדיר זאת, והאם בכל מקום שהוא משתמש במונח ברהאן הוא אכן מתכוון להוכחה ברמה של דמונסטרציה. ספק זה התחזק כאשר קראתי את הקטע הבא בהקדמתו של רבנו בחיי אבן פקודה לספרו חובות הלבבות (מהד' צפרוני, עמ' 91-92; מהד' קאפח, עמ' לה. תרגום הקטע מערבית הוא שלי): "ונמנעתי מן הדיבור הסתום ומביטויים זרים ומן בראהין דיאלקטיים (ג'דליה) ומשאלות קשות אשר לא קל לפותרן ולענות עליהן בספר מעין זה. שכן השתמשתי בו בבראהין שכנועיים, אשר הנפש תסכון אליהם על-פי תנאי המטפיסיקה (חוכמת האלוהות) כמו שאמר הפילוסוף: לא ראוי לנו לבקש בהשגת כל מבוקש את המציאות הברהאנית כי לא כל מבוקש שכלי נמצא בברהאן. ולא במתמטיקה את השכנוע ולא במטפיסיקה חוש והמשלה, ולא בראשית הפיסיקה ברהאן, ולא ברהאן בראשיות הברהאן...". ברור לגמרי שכאשר הוא מדבר על ברהאן דיאלקטי, הוא מתכוון לראיה דיאלקטית ולא לדמונסטרציה, וגם בדברו על ברהאן שכנועי אין המלה מציינת דמונסטרציה. בשאר הופעותיה בקטע, המלה ברהאן אכן מציינת דמונסטרציה. אנו למדים שלפחות בלשונו של רבנו בחיי המונח ברהאן מציין לפעמים "ראיה" גרידא ולפעמים "דמונסטרציה". האם ניתן להסיק מכאן על השימוש במונח זה אצל שאר ההוגים שכתבו ערבית-יהודית, לרבות הרמב"ם? וראו גריפל, סובלנות, עמ' 300, הערה 24. גריפל כותב שם שאלגזאלי (מת 1111 לספה"נ. ראו עליו: שם, עמ' 266-335, 372-387) משתמש במונח ברהאן בהוראת ראיה דיאלקטית או ראיה משכנעת. ראו לעומת זאת: היימן, טיעונים.

13. "לאיזו שיטה משיטות השכנוע שאריסטו דן בהם בספרי ההיגיון שלו... באות בחשבון בעיקר השיטה הרטורית-דיאלקטית ושיטת ההטעאה הסופיסטית" (רמב"ם, איגרות, מהד' בנעט).

14. הפסוק בשלמותו הוא: "ביקש קהלת למצא דברי חפץ וכתוב ישר דברי אמת". נראה אפוא שכוונת הרמב"ם "חפצת לדעת את האמת לאמתה" (רמב"ם, איגרות, מהד' בנעט: "למצא דברי חפץ : לדעת את היסודות האחרונים של המטפיסיקה").

15. השוו נוריאל, גריב.

16. דהיינו: משאלתי שכל אימת שגייע אליך חלק מן הספר, תהיה בריא ושלם.